LANDSKAPS
ARKEOLOGERNA
KULTURMILJÖVETARE OCH KUNSKAPSFÖRMEDLARE
I RIKSTÄCKANDE SAMVERKAN
www.landskapsarkeologerna.se

Juli 2008

Framtidslandet Tornedalen

Tornedalen framställs numera ofta som Framtidslandet där tillväxten kanske är i störst i Sverige tack vare magneten IKEA i Haparanda, storskalig planerad gruvdrift i Pajala, turism m.m.

Landskapsarkeologerna har varit där på studiebesök den 3-5 juli 2008. Särskilt inbjudna till exkursionen var Kenneth Awebro, docent i historia och teknikhistoria vid Södertörns högskola, Ann Hörsell, arkivråd vid Riksarkivet, och Eva Ericsson-Klang, affärsutvecklare i Luleå. Vi inledde vid Kengis i Pajala kommun. En fantastiskt fin plats med Torneälvens största fors. Mycket gamla stenålderfynd finns registrerade i området. Förr kunde man ta sig upp hit men inte längre med båt, vilket var en anledning till att en bruksort byggdes här på 1600-talet. Man anlade smedjor och kvarnar vid älven. På 1700-talet bodde 500 invånare i denna bruksort, som också hade jordbruk, kyrka och landets nordligaste herrgård. Bland annat hade man privilegier att prägla mynt.

Forsen vid Kengis är mäktig. Nedan t v berättar Ann Hörsell om 1600-talets bruksmiljö och nedan t h berättar Kenneth Awebro om herrgårdsmiljön såsom den ter sig i dag. Huvudbyggnaden är från tidigt 1800-tal. Det mesta från järnbruksepokens bebyggelse är borta men skogsbruk och kulturturism verkar vara framtidens melodi.

I herrgårdens ladugård uppfördes opera om Lars Levi Laestadius, med text av Bengt Pohjanen och musik av Kaj Chydenius, nu för andra sommaren i rad med ett 50-tal aktörer från trakten i olika åldrar mellan 3 och 80 år och en suverän 3-mannaorkester (orgel/dragspel/slagverk, träblås och violin). Mycket exotiskt! Operan i detta gränsland mellan svenskt, finskt, norskt, samiskt och meänkieli framförs helt naturligt växelvis på minst fyra av de fem språken. En enastående upplevelse bara det. Och därtill hela denna historiska kulturmiljö!

Lars Levi Laestadius föddes i Jäkkvik nära Arjeplog år 1800, flyttade till Kvikkjokk 1808, till gymnasium i Härnösand och universitetet i Uppsala innan han prästvigdes och började tjänstgöra i Karesuando. Utom präst var han även en erkänd vetenskapsman i Linnés anda med botanik som en viktig specialitet. Sin sista 10-årsperiod tjänstgjorde han i Kengis, som då hade kyrka och kyrkogård, där han begravdes år 1861.

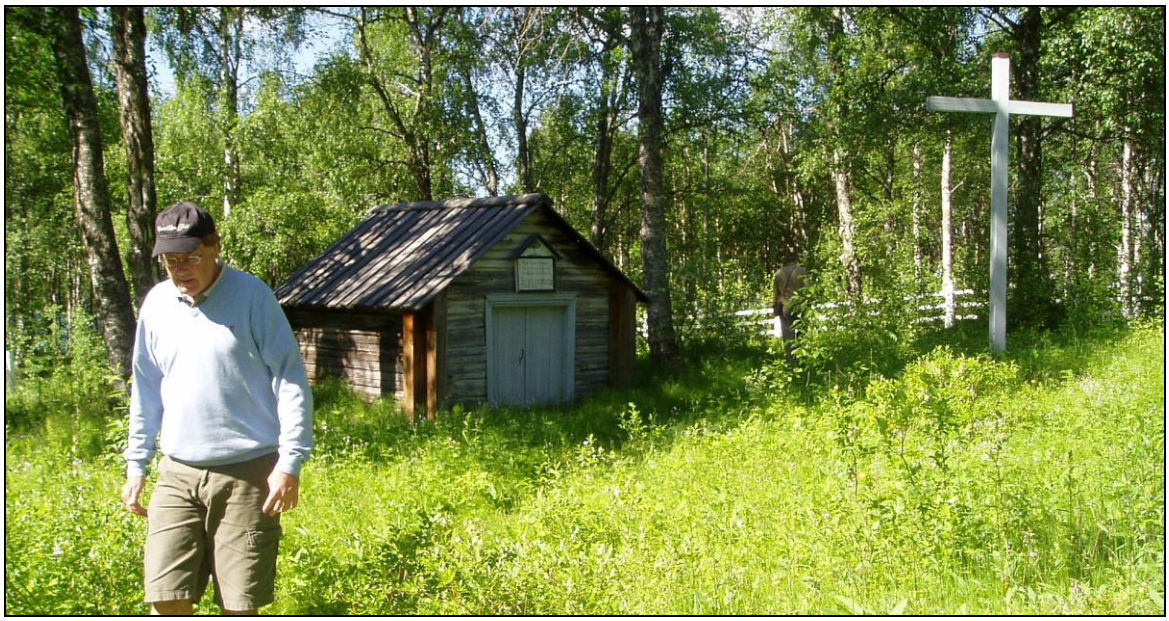

Ovan ödekyrkogården i Kengis med kors och gravhus. När kyrkan flyttades in till Pajala tog man även med sig gravarna! Kvar på ödekyrkogården finns svackor efter grävningarna. Laestadius begravdes här i Kengis men flyttades således några kilometer och återbegravdes på kyrkogården i Pajala. Det finns även en kyrkstuga kvar i närheten av ödekyrkogården (bilden nedan).

En sällsam historia kan man tycka att flytta kyrka och gravar från Kengis till Pajala. Laestadius var en mycket mångsidig person som flyttade runt ovanligt mycket för sin tid. Som botaniker gjorde han fältsäsonger flera somrar, bland annat i Jämtland och Norge 1819, i Lule lappmark 1821, i Skåne och södra Halland 1822, i Arjeplog 1823 samt i Åsele Lappmark och det inre av Ångermanland 1824. I Karesuando var han ofta i fält. Han brevväxlade med andra vetenskapsmän om sina upptäckter. År 1824 skrev han ”Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken”. Åren 1838-39 deltog han i en fransk vetenskaplig expedition som gav honom medaljen Franska Hederslegionens Riddarstjärna.

Som präst hade han hand om sin egen församling inklusive samer i svårtillgängliga marker på fjället. Han uppsökte regelbundet deras kåtor när det var problem att ta sig till kyrkan. Hans uppgift under många år var även att vara kyrkans visitator i Norrland. Med den uppgiften följde ett stort antal resor i Norrbotten och Västerbotten, där han träffade präster och andra. I Åsele mötte han på en resa år 1844 en samekvinna som gjorde så starkt intryck på honom att grunden lades till den inriktning som senare kom att kallas Laestadianismen. Om detta och mycket annat kan man ta del av vid Laestadiusmuseet i Pajala.

Här i ett ”pörte” i Pajala bodde Laestadius några år. Pörte betyder egentligen stort kök. I huset finns ytterligare ett par rum, ”pörtet” tillhörde ju en prästgård. Det har nu blivit museum. Guiden Iris berättar och visar runt på ett oförglömligt sätt. Vilken skillnad mot att bara gå runt själv och slöläsa på sakliga men ganska tråkiga texter! Iris gjorde historien levande i allra bästa bemärkelse.

Exkursionen fortsatte till Svanstein i Övertorneå kommun. Även där finns lämningar efter bruksrörelsen. Det var 1700-talets brukspatron vid Kengis Abraham *Stein*holtz som anlade en hammarsmedja vid Svanstein som namnsattes efter honom och hans hustru Sara *Svan*berg.

Platsen som valdes låg vid ett lagom stort vattendrag som här rann ut i Torneälven. Vad Steinholtz inte visste var att samma vattendrag något längre uppströms senare gav upphov till en av Norrlands mest klassiska stenåldersboplatser, den som brukar kallas Pääkköläfyndet. Här hittades ett stort antal s k nordbottniska redskap redan år 1877. Fler fynd gjordes på samma plats på 1920-talet. Fynden här och på några andra platser i regionen uppfattades som ett uttryck för en särskild nordbottnisk stenålderskultur, och nyckelrollen i kulturkretsen fick Svanstein/Pääkkölä. Ännu i dag utgör fynden vid Svanstein den i särklass största koncentrationen av nordbottniska redskap i Sverige. Här skulle det behövas en ”uppdatering” av kunskapsläget om vad denna gamla stenåldersboplats egentligen står för.

Efter gott kaffe i Dränglängan, en gedigen 1800-talsmiljö i tornedalskt timmerhus i samma miljö som hammarsmedjan och stenåldersfynden, med bland annat nordens största utställning av vrilskulpturer, antikbod och café, gick exkursionen vidare till Kukkolaforsen i Haparanda kommun. Här avslutade vi med en utfärd till Tornedalens världsarv, *Struves meridianbåge*. Den är ett resultat av en gradmätning mellan Norra Ishavet och Svarta havet, som i dag går genom tio stater och som på 1800-talet utfördes på 265 triangelpunkter för att bestämma jordens form och särskilt avplattningen vid polerna.

Fyra mätplatser på svenska sidan i Tornedalen och tre på den finska ingår i världsarvet. Av de svenska finns en vid Pajala (Jupukka), en vid Svanstein (Pullinki) och en nära Kukkolaforsen (Perävaara). Vi valde att besöka den på Perävaara. Intill den besågs även hyddbottnar efter en av landets största stenåldersbyar.

Del av världsarvet "Struves meridianbåge", på berget Perävaara. En informationsskylt finns på platsen, liksom ett inristat kors på en sten. I dag kan man knappast mäta från denna plats eftersom skogen skymmer utsikten. Det är inte alldeles enkelt att hitta hit. Vid turistinformationen menade man att vi veterligen var de första som frågade efter hur man tar sig dit. Efter några samtal med ortsbor och något letande å Internet gick det att hitta med hjälp av karta och färdbeskrivning.

Så avslutades exkursionen, vid en världsarvsplats som nästan ingen turist ännu har sett! Och till det kunde vi konstatera att ytterst intressanta stenåldersfynd, upp till 9000 år gamla vid Kengis, kanske 6000-7000 år gamla vid Svanstein och 4000 år gamla vid Perävaara, ännu är ganska okända för andra än ett fåtal specialiserade arkeologer.

Vår slutsats är att tillväxtpotentialen för kultur i Tornedalen är stor. Minnet efter Lars Levi Laestadius, som utsetts till förra "årtusendets Norrbottning", är bara det värt en resa för åtskilliga fler turister än som alls hört talas om Tornedalen. Lägg därtill alla platser med stenåldersfynd, bergs- och brukshistoria, världsarv och mycket annat unikt! Som språk, ljus, älvens forsar, sikhåvning, bastukultur och världens fredligaste statsgräns.

Det är inte bara nya IKEA i Haparanda, gruvbrytning, årliga marknader, laxfiske, älgar, renar, rent vatten, snö och skidåkning utför Pullinki som gör Tornedalen till ett framtidsland.